

ВІДГУК
офіційного опонента на дисертацію
Харькова Сергія Володимировича
«ВЗАЄМОВІДНОСИНИ “ЛЮДИНА – ТВАРИНА” В СУЧАСНОМУ
СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ДИСКУРСІ»,

подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії
у галузі знань 03 «Гуманітарні науки», за спеціальністю 033 – філософія

Онтологічні ризики людства в добу технологічної цивілізації, пов'язані з репресивним ставленням людини до живого і, насамперед, до світу тварин, про що свідчить історія та сучасність соціокультурних практик, артикуючи важливість залучення не-людських акторів (природа, довкілля), котрі тривалий час були «виключені» з історії, яка розумілася виключно як людська. Це зумовлює формування нової філософської парадигми – філософії тварини – як відповіді на кризи й суперечності, які визначають характер сьогодення, унеможливаючи монолізм у процесі вирішення екологічних проблем сучасності. Природничі та соціально-гуманітарні науки утворюють новий метарівень, де природа і людина розглядаються як складні системи; людська діяльність виступає змінною, що визначає їхню буттєвість. Відбувається зсув у проблемній царині екології, що обумовлено новими екологічними практиками.

Для сучасного гуманітарного дискурсу особливого значення набуває проблема, спрямована на подолання антропоцентризму та врахування нових умов взаємодії «людина – техніка – природа / тварина» в умовах культури, яка відзначається значними технологічними, інформаційними, медійними зсувами. Зокрема, наголошується на потребі в біокультурному повороті (Р. Бюргін) як повороті до живого, де усі живі істоти мають право на існування, і є умовою збереження як біорізноманіття, так і збереження самої людини. Так, людина ніколи не перебуває на самоті, є частиною життя в контексті біосфери, тому екологічна катастрофа може свідчити про катастрофу антропологічну. Людська діяльність, пов'язана з бажанням реалізувати власні амбіції, призвела до порушення планетарного балансу, унаслідок чого під загрозою опинилася не

лише природа, а й саме людство. Людина співіснує з не-людським, навіть не замислюючись над цим, унаслідок чого тварини постають заручниками нищівних дій людини, що свідчить про порушення принципу «благоговіння перед життям» (А. Швейцер). У цьому контексті заслуговують на більш глибоке вивчення філософські дебати, здатні вивести суперечності спів-буття «людина – тварина» на новий методологічний рівень і тим самим надати нові можливості подолання таких соціальних дії людини, як оцінювання, споглядання, маніпулювання у ставлення до живого як об'єкта дій. Все це свідчить про актуальність дисертаційного дослідження Сергія Володимировича Харькова.

Для розкриття цієї багатогранної теми автор обрав міждисциплінарний комплексний підхід, який дозволив створити методологію, де поєднано елементи філософської антропології, екології та соціології (насамперед методи соціологічного опитування, контент-аналіз, SWOT-аналіз), залучено загально- та конкретнонаукові принципи та методи пізнання, які утворюють інтегральну матрицю дослідження. Ця методологія була успішно застосована для реалізації мети дисертаційного дослідження – пошуку філософської концепції взаємовідносин людини і тварини, що забезпечить етичне відношення людини до тварини як до суб'єкта, з розглядом можливих шляхів її практичного внесення у суспільну свідомість. Об'єкт, предмет, завдання дисертаційного дослідження репрезентують тему «Взаємовідносини “людина – тварина” в сучасному соціокультурному дискурсі».

У першому розділі **«Еволюція взаємовідносин “людина – тварина” в заломленні екологічного та антропологічного знання»** здобувач, на підставі комплексної методології, здійснив репрезентацію диполя «людина – тварина» в контексті конфігурацій таких дій, як самозахист / полювання, поклоніння та використання, що дозволило створити єдину матрицю спів-буття «людина – тварина», яка охоплює історію розгортання цих взаємовідносин. Заслуговує на увагу, що Харьков С. В. не обмежується історією західного суспільства, а й звертається до світоглядних настанов східної цивілізації. На підставі конструкцій «суб'єкт – об'єкт» та «суб'єкт – суб'єкт» автор аналізує

міфологічний, релігійний та науковий наративи, які визначали соціокультурні практики відношення людини до тварин й підкреслює редукцію, яка відбулася – від суб'єкт-суб'єктних до суб'єкт-об'єктних (с. 30).

Звернення до сучасного постнекласичного дискурсу дозволило здобувачу застосувати поліпарадигмальний підхід, на підставі якого зробити наступний висновок: «З урахуванням всієї наукової доказової бази щодо суб'єктності тварин, продовжувати жити в рамках антропоцентричної парадигми просто неприпустимо» (с. 36). Для посилення цієї думки здобувач застосовує термін «спесишизм» (англ. *speciesism*) і пропонує його семантичну адаптацію – «видизм» як маркер будь-яких проявів дискримінації у ставленні до живого / життя. Артикуляція цієї проблеми знайшла продовження в дослідженні філософських концепцій / вчень (конвенціоналізм, деонтологія, контрактаріанство, трансгуманізм, техногайнізм, аретична етика, антидивізм, біоцентризм, екоцентризм, екологізм), розгляді громадських рухів (аболіціонізм, велферизм) та понять («етика тварин», «права тварин», «екологічна етика», «суспільний договір», «людська тварина (*human animal*)», «не-людська тварина (*nonhuman animal*)» тощо). Ця стратегія дозволила здобувачу створити зважену методологічну платформу щодо питання про моральне ставлення до тварин.

Здобувач артикулює питання відповідальності, у контексті якої людина постає агентом дій, які знаменують становлення нової епохи, котра в західній літературі отримала назву антропоцен (П. Крутцен, Ю. Штьормер). На підставі філософсько-антропологічного виміру дисертант звертається до проблеми *Шостого глобального вимирання* і підкреслює заміну чинників природного характеру, які відповідальні за попередні п'ять, на антропогенні. Відтепер людина змушена адаптуватися до тих умов, які були створені її власною діяльністю. Це дозволило автору зробити висновок про комплементарний зв'язок між процесом зменшення біорізноманіття та соціокультурними трансформаціями світової спільноти, що порушує питання глобальної переорієнтації морально-ціннісної системи як «невідкладної потреби відмовитися від антропоцентризму на користь альтернативного підходу, який би

дозволив зберегти глобальну екосистему» (с. 60). Ідеться про формування ідеї екологічного громадянства як умови подолання пасивності людини як дієвця. Методологічно виваженим є зауваження дисертанта про можливість формування нового напрямку філософсько-антропологічного осмислення взаємовідносин людини і тварини як «підвідділу екологічної антропології, зооантропології, який би досліджував спільне між людиною та твариною, а також їх взаємини, як двох суб'єктів. ... ставши з часом окремим науковим напрямом, що розкриває і пояснює етичні, психологічні, біологічні, соціальні та інші підґрунтя взаємин людини і тварини» (с. 67).

Одним із завдань дисертаційного дослідження є розгляд еволюції «цінностей суспільства щодо взаємовідносин “людина – тварина”» (с. 18). Для його реалізації автор звертається до проблеми урбанізації, яка пов'язана з видозміною ландшафту і містить ризики та кризи для біорізноманіття. Водночас підкреслюється зміна у ставленні людини до тварини, бо відтепер природний ландшафт пов'язаний з ностальгією, яку відчуває *Homo Urbanus*. Це, на думку автора, сприяє посиленню толерантності останньої до світу природи й реалізується як олюднення тварин – антропоморфізація останніх, що породжує трансформацію соціальних ролей на кшталт власників, які ідентифікують себе як «матусі» та «татусі» саме тварин. Зазначена антропоморфізація, на думку автора, є негациєю самої людини, як-от «скорочення своєї особистості до властивостей цих тварин» (с. 80), скасовує можливості людини бути неоднозначною й незавершеною та може спричинити квазівідносини – посилення відчуження людини до людини.

Незважаючи на технологізацію та цифровізацію сучасності, підкреслює автор, віртуальні персонажі все ж не в змозі надати той емоційний зв'язок, на який сподівається сучасна людина. Звернення до візуальної культури, на підставі дослідження сучасних кінотворів та мультиплікаційних фільмів, як-от «Шрек», «Люди в чорному», «Трансформери» тощо, дозволило зробити висновок про усунення чіткого протистояння Свій – Інший – Чужий, який домінував по відношенню до не-людського / природного світу. Це свідчить про поступове

зменшення антропоморфізації, яка широко представлена в сучасній культурі, негативним наслідком якої є усунення максими про значення й вагомість життя кожного виду тварин, а не лише тих, які, на думку спільноти, є корисними, тим самим породжуючи опозицію «антропоморфні тварини – неантропоморфні тварини» і свідчить про об'єкт-суб'єктні відносини.

У другому розділі «Діяльність зоопарків як чинник соціокультурної взаємодії людей і тварин» увага автора зосереджена на такій інституції як зоопарки, які реалізують завдання збереження біорізноманіття в контексті екологічних ризиків теперішнього. На прикладі історії становлення та трансформації цієї інституції репрезентовано світоглядні зміни, яких зазнало людство у ставленні до тварин. Підкреслено, що зоопарківська справа долає уявлення про зоопарки виключно як місце дозвілля, а має значний науково-освітній потенціал, що розкриває нові можливості для реалізації сучасного освітнього процесу, трансформуючи класичний освітній простір, надаючи нові освітні можливості.

Дослідник звертається до такої соціокультурної дії людини як спостереження за тваринами, котру можна позначити як наближення, проте як об'єкт-суб'єктну взаємодію, спрямовану на посилення відчуття володарювання шляхом споглядання. Розглядаючи історію зоопарківської справи, дослідник наводить як приклад існування «людського звіринця» для демонстрації представників дописьмових культур. Цей приклад є яскравою ілюстрацією не лише європоцентризму, але й небезпеки застосування будь-яких –ізмів, які не лише обмежують, а і створюють квазіреальність. Велику увагу здобувач приділяє соціальним інституціям, діяльність яких пов'язана із зоопарківською справою, що свідчить про чітку аргументацію проблем, які розглядаються в цьому розділі, серед яких особливе місце займає питання збереження біорізноманіття. Підкреслюється, що біорізноманіття – не лише умова збереження існування людини, а й істотний фактор «формування менталітету нації» (с. 107). Це дозволило здобувачу звернутися до українських національних / тваринних символів (тур, кінь, зубр, сокіл) і зазначити, що «знищення національного

символу має відчутні негативні наслідки для національної культури та самоідентифікації» (с. 109). Це зауваження свідчить про актуальність культурологічного виміру взаємовідносин людини та тварини.

Безсумнівною перевагою дисертаційного дослідження є аналіз формування та становлення вітчизняної зоопарківської справи. Варто підкреслити, що особлива увага приділяється Київському зоологічному парку, діяльність якого спрямована на подолання хибних маркерів, пов'язаних із домінуванням антропоцентричного підходу до взаємовідносин людини та тварини. Ідеться про екологічну освіту, формування екологічної грамотності, просвітницьку діяльність та діяльність, пов'язану із збереженням біорізноманіттям. Розділ містить практичні рекомендації щодо вирішення цих завдань. У цьому зв'язку партнерство людей і тварин постає новою парадигмою їхнього спів-буття / взаємовідносин. Насамперед, ідеться про рекреаційні / терапевтичні функції цього партнерства, тим самим розширюючи методологічні горизонти філософії медицини. Підкреслено, що анімалотерапія / зоотерапія має розгалужену систему методів, які спрямовані на подолання екзистенційних та екзистенціальних проблем людини. Здобувачем пропонується застосування терміну «зоозалучення», що класифікує партнерські взаємодії людини і тварини як активність, навчання та терапія. Ці взаємодії розглядаються як умова посилення зв'язку між людиною і твариною (с. 126). Заслуговує на увагу те, що усі ці практики «реалізуються в різних проектах, зокрема і в проектах Київського зоопарку» (с. 130).

У третьому розділі **«Процеси трансформації світоглядного підґрунтя взаємовідносин “людина-тварина”»** здобувач артикулює проблему антропоморфізації тварин, що відповідає завданню дослідження щодо виявлення рівня антропоморфізації у ставленні людини до тварини, вирішення якого дозволило сформулювати методологічні пропозиції на підставі застосування інтердисциплінарного підходу. Варто підкреслити, що антропоморфізація розглядається не лише як культурний феномен, а й як соціальний чинник, як соціокультурна дія, що здатна чинити перешкоди для сталого розвитку

сучасного світу. «Ця тенденція може мати важливі етичні та екологічні наслідки, оскільки вона може привести до нерозуміння або недооцінки екосистемних ролей тварин, які не вважаються “симпатичними” або “гідними спасіння” в гуманітарному розумінні» (с. 137). Зауважується помилковість застосування екзистенційного виміру до тваринного світу, що призводить до деформації взаємовідносин людина – тварина. Так, «не існує “підлості”, “огидності”, “доброти”, “хвалькуватості” та інших суто антропоморфних рис у дикій природі» (с. 138). Небезпека антропоморфізації полягає у створенні квазіреальності, що здатна не лише створювати ідеальний симулякр тварини, але і зруйнувати / знищити її. Остання на кшталт «Діснейленду» створює ідеальний світ, спрощуючи потреби та мотиви тварини, у чому значну роль відіграють сучасні медіа. Відбувається підміна понять. Ідеться про «абсолютно штучний та антинауковий поділ тварин на “корисних” та “шкідливих”, на “добрих” та “злих”, що є основою поведінки людини і в дикій природі, і в соціумі» (с. 139).

У розділі представлені результати емпіричного дослідження, завдання якого полягало, по-перше, в оцінці поширеності антропоморфних уявлень про тварин серед різних вікових груп українського суспільства; по-друге, у виявленні вікових груп, які мають найвищий рівень антропоморфних уявлень. Емпіричну базу для висновків склали результати первинного аналізу даних, збір яких відбувся у Київському зоопарку та в Національному художньому музеї. Зазначається, що емпіричні дані вказують на більш високий рівень антропоморфізації людей старшого віку (60–75 років), аніж молоді (18–35): 62,1% та 42,5–50,7% відповідно. Це підтверджує гіпотезу, яка була сформульована здобувачем: «...люди формують позитивне чи негативне ставлення до тварини на основі ненаукових, суб’єктивних (антропоморфних) якостей та характеристик, отримує підтвердження» (с. 151). Емпіричні дані дозволили здобувачу дійти висновку про позитивну динаміку щодо зниження антропоморфності сприйняття тварин у сучасному українському суспільстві.

Також в межах дослідження був використаний метод контент-аналізу з метою виявлення наявності сюжетів та ілюстрацій, які мають антропоморфний

характер. Цей метод був застосований для аналізу Букваря (Захарійчук М. Д. Українська мова. Буквар. Підручник для 1 класу закладів загальної середньої освіти (у 2 частинах). Київ : Грамота, 2018). Високий відсоток антропоморфізації тварин (38,1%), на думку здобувача, може спричинити «витіснення» ідеї відповідальності людини за власні вчинки (с. 159). На підставі отриманих результатів здобувачем запропонована система заходів, упровадження яких в освітній процес дозволить сформувати еколого-орієнтований світогляд. На думку автора, освіта є трансфером, здатним поєднати теперішнє й майбутнє та здійснити трансформацію світоглядних засад від антропоцентризму до екоцентризму.

Значущість дослідження полягає у сформульованих методологічних і практичних рекомендаціях, що свідчить про потужний потенціал висновків і дозволяє говорити про можливість застосування цих рекомендацій у всіх галузях освіти – від дошкільної до системи вищої освіти. Автор також заслуговує на схвальний відгук за висвітлення діяльності Київського зоопарку, який відіграє значну просвітницьку роль у формуванні ідеї культурної значимості кожного біологічного виду в сучасному українському соціумі. Про ґрунтовний і зважений аналіз означеної теми свідчить застосування значного масиву статистичних даних.

Дисертаційне дослідження С. В. Харькова виконано відповідно до плану науково-дослідницької роботи кафедри менеджменту та інноваційних технологій соціокультурної діяльності Українського державного університету імені Михайла Драгоманова (до 2023 року – Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова), а саме наукової теми «Стратегії розвитку соціальної згуртованості українського суспільства: соціокультурний та освітній виміри» (0120U001014). Тема дослідження затверджена на засіданні Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 6 від 27.12.2019 р.).

Основні наукові результати та висновки дисертаційного дослідження висвітлені в наукових публікаціях здобувача. За результатами дисертаційного

дослідження опубліковано 7 наукових праць, серед яких: 3 – у виданнях, включених до переліку фахових видань України (з присвоєнням категорії «Б») з філософських наук; 4 – у закордонних фахових виданнях (3 – у співавторстві). Основні положення й результати дисертаційного дослідження доповідалися автором на всеукраїнських і міжнародних конференціях, VII Національному конгресі з біоетики, онлайн-вебінарі «Використання альтернативних терапій для відновлення здоров'я населення в умовах війни».

Усі положення дисертації, її висновки та результати є оригінальними, науково достовірними і завершеними, положення новизни відкривають подальші дослідницькі перспективи за означеними гуманітарними напрямками й мають філософську значущість. Зміст анотації дисертації відповідає основним положенням, які висвітлені в рукописі.

Принципи академічної доброчесності, згідно з вимогами чинного законодавства щодо авторського права, дотримано. У рукописі дисертації та наукових працях автора фальсифікації чи фабрикації не виявлено.

Відзначаючи достатній методологічний рівень наукового дослідження та наукові здобутки, вважаємо за необхідне звернути увагу на певні зауваження до рукопису дисертації.

1. Погоджуючись із думкою автора, що сучасні медіа створюють інноваційні платформи для висвітлення екологічних проблем та екологічних заходів (с. 169), варто було б звернутися до концепту «Синоптикон» (З. Бауман) для позначення ситуації спільного споглядання, де маркери просвітництва втрачають свою значущість. Можливості сучасних технологій презентують людині новий світ, який є більш вражаючим, більш яскравим та захоплюючим; це стосується і висвітлення природи / тварини. Важливо було б виявити можливі ризики, пов'язані з надмірною цифровізацією світу тварин й усуненням / запереченням антропоморфізації тваринного світу, унаслідок чого останні можуть сприйматися як Чужий на кшталт особини з однойменної кінофраншизи «Чужий», тим самим поглиблюючи нерозуміння людиною важливості зв'язку з природою / твариною.

2. Звертаючись до проблеми Шостого глобального вимірання, автор підкреслює його вплив на «людське суспільство, культуру та ідентичність» (с. 62). Поглиблене дослідження такого маркера як «ідентичність» дозволило би залучити концепт «людяність» як турбота, що надважливо в контексті проблеми індивідуальної / колективної відповідальності людини за збереження біорозмаїття на кшталт принципу «турбота людини про тварину як турбота людини про себе» з метою уникнення становлення опозиції: «антропоцентризм – екоцентризм».

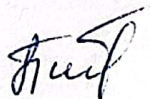
3. У роботі автор звертається до концепції трансгуманізму, яка формує нові модуси взаємодії складників системи «природа / тварина – технології» чи «природне – штучне». Безумовно, проблема технологічного розширення / вдосконалення має як прихильників, так і опонентів, що свідчить про її дискусійний характер. Одне із питань – це можливість застосування сучасних біотехнологій та генної інженерії для відновлення втраченого біорозмаїття. Хотілось би почути думку автора стосовно його ставлення до наукових досліджень, які пов'язані із збереженням як тварин, так і природи в цілому.

4. Взаємовідносини «людина – тварина» можна розглядати як комунікацію, котра відбувається на підставі людських дій й постає суперечливою єдністю й свідчить про спів-участь. Остання різниться модусами, які надаються суб'єкт-суб'єктними й суб'єкт-об'єктними відносинами. Автор наголошує на потребі саме в суб'єкт-суб'єктному ставленні, що свідчить про визнання Іншого, але чи варто тоді повністю відмовлятися від екзистенційного виміру взаємовідносин людини і тварини.

У цілому, зауваження мають більш рекомендаційний характер з метою визначення подальших перспектив даного дослідження, зокрема у царині філософської антропології, соціальної філософії, філософії освіти та біоетики. Робота Харькова Сергія Володимировича є вагомим внеском у розвиток екологічної проблематики в умовах технологізації та інформатизації сучасності, яка продукує нові виклики та ризики для існування людства та біосфери в цілому.

Подана до захисту дисертація Харькова Сергія Володимировича на тему «Взаємовідносини “людина – тварина” в сучасному соціокультурному дискурсі» заслуговує на високу оцінку, відповідає спеціальності 033 – «Філософія» та вимогам до оформлення дисертації, затвердженим Наказом Міністерства освіти і науки України від 12.01.2017 № 40 (із змінами, внесеними згідно з Наказом Міністерства освіти і науки України № 759 від 31.05.2019) та пп. 6, 7 «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44 (із змінами, внесеними згідно з Постановою КМУ № 341 від 21.03.2022). Здобувач Харьков Сергій Володимирович заслуговує на присудження йому наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 033 – філософія.

Офіційний опонент,
доктор філософських наук,
доцент, доцент кафедри філософії
Харківського національного
педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди

С. Г. Пилипенко

